

Ryszard Radwiłowicz

Wyższa Szkoła Menedżerska w Legnicy

Budowanie światopoglądu w świetle wybranych problemów szkoły filozofii prawa Marii Szyszkowskiej

Building worldviews in light of chosen problems
of the Mary Szyszkowska school of the philosophy of law

Słowa kluczowe

światopogląd, kształtowanie światopoglądu, budowanie światopoglądu,
przydatność tego pojęcia

Streszczenie

W sensie psychologicznym światopogląd to układ ogólnych przekonań człowieka o rzeczywistości przyrodniczej i społecznej, uwikłanych w postawy, skłaniające do odpowiedniego postępowania. Autor rozpatruje prace dziesięciu uczestników szkoły filozofii prawa, prowadzonej od kilkunastu lat przez profesor Marię Szyszkowską, pod kątem czterech podejść do budowy światopoglądu (całościowe, wybiórcze, orientacyjne i metodyczne). Dokonana analiza prowadzi do wniosku, że pojęcie światopoglądu jest przydatne i niezbędne w teorii i aktualnej praktyce budowania światopoglądu w warunkach społeczeństwa różnświatopoglądowego.

Keywords

worldview, usefulness of this notion, forming a world outlook, building one's own world outlook.

Summary

In the psychological meaning, worldview is a set of the general convictions of every human being about physical and social reality, entangled in attitudes which suggest him/her to behave respectively. The author analyses repre-

sentative publications of ten members of the Mary Szyszkowska school of the philosophy of law, from four points of view (approaches) to build one's own world outlook: global, selective, diagnostic, and methodical. Such analysis leads to the conclusion that the notion of worldview is useful and even indispensable both in the theory and practice of building one's own worldview in the actual conditions of the Polish society of various worldviews.

Światopogląd w sensie psychologicznym to względnie spójny układ ogólnych przekonań człowieka o rzeczywistości przyrodniczej i społecznej, uwikłanych w odpowiednie postawy na tyle silnie, że skłaniają go one (czy raczej powinny skłaniać) do zgodnego z nimi postępowania¹.

Światopogląd może pełnić z różnym nasileniem co najmniej sześć funkcji: dyrektywną, wartościującą, kontrolną, wyjaśniającą, integrującą (czyli scalającą) wewnętrznie pojedyncze przekonania, nierzadko dogmatyzującą oraz funkcję obronną względnie – przeciwnie – ofensywną, co więcej, agresywną.

W rozumieniu pedagogicznym to wzór, wzorzec osobowy, ideał wychowawczy, a w sensie filozoficznym to w miarę spójny układ ogólnych twierdzeń o świecie i miejscu w nim człowieka.

Wśród kilkuset rozpraw, względnie szkiców, opublikowanych głównie w wydaniach zbiorowych jako pokłosie kolejnych konferencji filozoficznych, prowadzonych od kilkunastu lat przez profesor Marię Szyszkowską – znalazłem dwadzieścia prac poruszających bezpośrednio problematykę budowy światopoglądu.

Ostatecznie szczegółowej analizie poddałem publikacje dziesięciu autorów, zaliczając jednocześnie każdą do jednego z czterech rodzajów podejścia do problematyki światopoglądu, szczególnie od strony możliwości jego kształtowania. Są to podejścia:

- całościowe (C): Nawet w kontekście innych zagadnień autor operuje pojęciem światopoglądu jako podstawową strukturą psychiczną, zdolną kontrolować postępowanie człowieka.
- wybiórcze (W): Zajmuje się wybiórczo jakąś wybraną postawą, wchodzącą w skład światopoglądu.
- orientacyjne (O): Wskazuje na czynności i warunki bądź niezbędne do budowy światopoglądu, bądź – przeciwnie – dysfunkcyjne.
- metodyczne (M): Proponuje określone kroki (metody) lub środki zaradcze, służące budowie przez adresata własnego światopoglądu.

¹ R. Radwiłowicz, *O rozwoju i kształtowaniu światopoglądu*, Warszawa 1971.

Dzięki wyróżnionym kryteriom udało się wyodrębnić te cztery specyficzne podejścia (inaczej rodzaje zainteresowania) do psycho-socjo-pedagogicznej problematyki światopoglądu. Stąd też, posługując się tymi samymi kryteriami, scharakteryzuję poniżej cały analizowany zestaw prac, zaliczając każdą z nich do jednego z czterech podejść.

C

Podejście całościowe

Pierwsze z zapowiedzianych stanowisk poprzedzę jednak pewną pasującą tutaj uwagą ogólną.

Współczesna psychologia, do niedawna zwana zachodnią, łącznie z amerykańską, zwłaszcza prezentowana w psychologicznych słownikach, pozbyła się pojęcia światopoglądu na rzecz wybranych postaw, badanych ankietowo i eksperymentalnie.

Niemniej w Polsce wybitny psycholog Józef Koziński w swojej nowatorskiej pracy pt. *Transgresyjna koncepcja człowieka*², wprowadzając termin światopogląd, powrócił do kilku tradycyjnych pojęć psychologicznych, takich jak odwaga, wola, charakter.

Pojęciem światopoglądu posługiwali się natomiast i posługują nadal bez oporu polscy pedagodzy na czele z Bogdanem Suchodolskim, w tym także jego uczeń (jak to oświadcza) Wojciech Pomykało³. Zwolenniczką tego fundamentalnego pojęcia jest również filozof Maria Szyszkowska, podobnie jak uczestniczka jej seminarium, dr Natalia Chapliw.

Pragnąc wydobyć z wszechstronnie rozwiniętego systemu filozoficznego M. Szyszkowskiej akcenty dotyczące budowania światopoglądu, podkreślę przede wszystkim wymiar światopoglądowy jej lewicowości⁴. Właściwość tę znamionują w szczególności takie orientacje i działania jak:

- troska o faktyczną neutralność światopoglądową państwa, wszak zagwarantowaną konstytucyjnie;
- walka nie z religią, lecz z instytucjami Kościoła katolickiego, które odznaczają się zachłannością i osłaniają wykroczenia niegodne państwa;

² J. Koziński, *Koncepcja transgresyjna człowieka*, Warszawa 1987.

³ W. Pomykało, *Światopogląd i ideologia*. Hasło w: *Encyklopedia Psychologii*, red. W. Szewczuk, Warszawa 1998.

⁴ R. Radwiłowicz, *Marii Szyszkowskiej filozofia podnosząca (szkic)*, „Nauczyciel i Szkoła” 2012, nr 1.

- zwalczanie wszelkich antyhumanistycznych poglądów i organizacji szerzących nienawiść oraz
- tolerancyjna otwartość wobec innych poglądów i organizacji z wyjątkiem okazujących wrogość.

Dla ożywienia i uzupełnienia tej ogólnej informacji przytoczę teraz garść wypowiedzi autorki, dotyczących dwóch obszarów, które wchodzą w skład światopoglądu w znaczeniu nie tylko psychologicznym, ale i filozoficznym. Mam tu na myśli rozwój własny jednostki oraz konkretyzację idei pacyfizmu.

W *Odcieniach codzienności*⁵ czytamy:

- „Kilkakrotnie, składając wizytę w domu znajomych, przeżyłam wielkie zaskoczenie, ponieważ przyjmowano gości przy włączonym telewizorze. Gdzie się podziała ciekawość drugiego człowieka? Dlaczego, poddając się zniewoleniu telewizyjnemu, godzimy się, by zawładnęły nami bierność i wygodnictwo...?”
- „Możliwe są dwa stanowiska. W myśl jednego z nich jakieś obiektywne prawa decydują o naszym losie. W świetle tego poglądu jesteśmy kimś w rodzaju mrówki na torach kolejowych, bezradnej wobec pędzącego pociągu... W myśl drugiego poglądu, człowiek jako jednostka decyduje o własnym losie i ma realny wpływ na bieg dziejów. Mnie przekonuje ten drugi pogląd”.

W *Etyce* Marii Szyszkowskiej⁶ napotykałyśmy trzy jakże celne stwierdzenia, odnoszące się do idei pacyfizmu.

- „Pacyfizm jest zespolony z uznaniem bezwzględnej wartości życia każdego człowieka. Lekceważy się tę ideę, co wyraża się na przykład w tym, że nie jest ona obecna w edukacji szkolnej i wyższej i nie jest też szerzona przez kulturę masową”.
- „Należy zadać retoryczne pytanie, dlaczego mimo rozwoju świadomości kapłani różnych wyznań pozwalają na wykrwawianie się ludzkości w wojnach i nie uznają ich za przejaw niemoralności... Dlaczego z chrześcijańskiej zasady: Dobro należy czynić, zła należy unikać – nie wyprowadza się w drodze wynikania zasady trwałego pokoju”.
- „Mocą ustawy trzeba było uznać w Polsce w latach dziewięćdziesiątych, że zwierzęta nie są przedmiotami, lecz żywymi istotami. Jednakże nadal jest to martwa litera prawa, ponieważ brakuje policji chroniącej zwierzęta”.

⁵ M. Szyszkowska, *Odcienie codzienności*, Białystok 2009.

⁶ M. Szyszkowska, *Etyka*, Białystok 2010.

Swoją *Medytację o stawaniu się człowiekiem* N. Chapliy⁷ kończy słowami mocnymi: „Jak się szuka światopoglądu? Oczywiście metodą prób i błędów i edukacji. Są światopoglądy, które przetrwały nie jedno tysiąclecie, są mniej lub bardziej znane, są różne modyfikacje światopoglądów religijnych i filozoficznych. Można też próbować tworzyć swój własny światopogląd. Nie ma racjonalnego wytłumaczenia, dlaczego określony światopogląd jest nam bliski. Można być wyznawcą judaizmu bądź prawosławia, bądź ateizmu etc. Światopogląd decyduje o tym, jakim człowiekiem stajemy się”.

W

Podejście wybiórcze

Podejście wybiórcze do pedagogiki światopoglądu ilustrują wyraźnie, choć odmiennie, cztery opracowania: dwa poświęcone religijności oraz po jednym tolerancji i nonkonformizmowi.

W wyniku analizy stanowisk kilku wybranych Kościołów i zrzeżeń wyznaniowych wobec ideałów braterstwa ludzkości Tadeusz Mędzelowski⁸ doszedł do smutnego wniosku. Oto mimo apelu obecnego papieża Franciszka o uznanie drugiego człowieka za brata Kościół Rzymskokatolicki nie zrobił kroku (w domyśle – ekumenicznego – RR) do przodu od Soboru Watykańskiego II, to jest od roku 1965.

W podsumowaniu przeglądowej rozprawy *Współczesność a filozofia i myślenie religijne* profesor Andrzej Zachariasz⁹ stwierdza: – „Zwolennicy tezy o śmierci Boga chrześcijańskiego...zbyt wcześnie ogłosili sukces nadczłowieka. Nawet jeśli wyczekiwany przez nich fakt kiedyś nastąpi, to nie jest to kwestia najbliższych dziesiątek lat. Spośród aktualnie funkcjonujących tzw. wielkich religii świata chrześcijaństwo jest najbardziej bliskie człowiekowi i najbardziej odpowiada jego potrzebom. Wszak to sam Bóg przybiera tu postać człowieka i człowiek staje się bogiem”.

⁷ N. Chapliy, *Medytacja o stawaniu się człowiekiem*, red. M. Szyszkowska, Białystok 2015.

⁸ T. Mędzelowski, *Ideal braterstwa ludzkości w wybranych poglądach religijnych*, w: *Dzisiejsze znaczenie ideałów*, red. A. Kryniecka, Białystok 2015.

⁹ A. Zachariasz, *Filozofia i myślenie religijne*, w: *Nieprzeciętność. Dylemat wolności*, red. M. Szyszkowska i A. Rossmannith, Warszawa 2013.

W badaniach moich i mojej żony Marii¹⁰ skupiliśmy się na problematyce kształtowania tolerancji, rozumianej jako tolerancyjność. Jest to szczególnie ważna postawa, wchodząca w skład światopoglądu. Należy ją budować świadomie już od dzieciństwa. To nabywany – w umiejętnie rozwijanych kontaktach, szczególnie z rówieśnikami – stosunek do nich. Przejawia się on w określonych zachowaniach, świadczących o poszanowaniu cudzej tożsamości¹¹. Stosunek ten nie może jednak oznaczać uległości wobec cudzych postępów i poglądów. Bowiem – jak pisze Leszek Kołakowski¹² – nieograniczona tolerancja obraca się przeciw sobie samej i niweczy istotne warunki własnego istnienia.

Spojrzenie na rozwojową rolę światopoglądu poszerza artykuł redaktora M. Leleno-Czarnaka pt. *Nonkonformizm jako warunek trwania demokracji*¹³. Autor ten powtarza za Ernestem Frommem (E.F.: *Patologia wolności*, Kraków 2011): „Gdyby społeczeństwo ludzi jaskiniowych istniało w oparciu o pełną zgodność, oczywiście nadal żylibyśmy w jaskiniach”. Nic więc dziwnego, że popiera on teorię dezintegracji pozytywnej Kazimierza Dąbrowskiego, bowiem postawa nonkonformistyczna sprzyja życzliwemu współistnieniu.

O

Podejście orientacyjne

W artykule pt. *Ideaty współczesnej lewicy*¹⁴ Andrzej Ziemiński nie wylicza postulatów, choćby w postaci wyzwania, natomiast wskazuje z jednej strony na narastające sprzeczności, a z drugiej na pewne nowe koncepcje i trendy rozwojowe. Oddajmy głos autorowi: – „Społeczeństwo obywatelskie z założenia opiera się na dwóch filarach: demokracji i sprawiedliwości społecznej. Usunięcie filaru demokracji prowadzi do podporządkowania obywateli państwu. Usunięcie filaru sprawiedliwości prowadzi

¹⁰ R. Radwiłowicz, *Kształtowanie tolerancji*, w: *Pokój i demokracja*, red. M. Syszkowska, Warszawa 2009.

¹¹ M i R. Radwiłowiczowie, *Nietolerancja w oczach studentek pedagogiki*, „Nauczyciel i Szkoła” 2013, nr 2.

¹² L. Kołakowski, *Freedom, fame, lying, and betrayal*, London 1984.

¹³ M. Leleno-Czarnak, *Nonkonformizm jako warunek trwania demokracji*, w: *Demokracja i jednostki nieprzeciętne*, red. M. Syszkowska, T. Mędzelowski, Tarnów 2013.

¹⁴ A. Ziemiński, *Ideaty współczesnej lewicy*, w: *Dzisiejsze znaczenie ideałów*, red. A. Kryniecka, Białystok 2015.

do przekształcenia społeczeństwa obywatelskiego w zantagonizowane zbiorowisko konsumentów posiadających zdolność kredytową”.

Lewica powinna w skali globalnej i krajowej zainicjować budowę nowego ustroju społeczno-gospodarczego, uwzględniającego zarówno nasze polskie doświadczenia, szczególnie z okresu transformacji, ale również dorobek innych. W zasobach pamięci i zbiorowych doświadczeń tak europejskich, jak i światowych, jest kilka koncepcji rozwoju, opartych na doświadczeniach gospodarki rynkowej z przewagą własności prywatnej, która szeroko stosowała element aktywnej polityki społecznej. Dotyczy to między innymi socjaldemokracji w Niemczech i w państwach skandynawskich.

Szczególnie ważne jest kreatywne podejście do nowych trendów rozwojowych we współczesnym świecie, przykładowo do chińskiego i wietnamskiego socjalizmu z gospodarką rynkową, do amerykańskich doświadczeń z akcjonariatem pracowniczym, do południowo-amerykańskiej i tajwańskiej gospodarki opartej na wiedzy i nowych technologiach czy też do modelu szwajcarskiego, opartego na zasadach spółdzielczej gospodarki rynkowej.

M

Podejście metodyczne

Esaj profesora Jacka Breczki pod tytułem *O korzystnym wpływie filozofii na kondycję duchową społeczeństwa obywatelskiego*¹⁵ otwiera cały zestaw publikacji zaliczonych przeze mnie do tych opracowań, których autorzy interesują się kształcącą funkcją światopoglądu. Stąd nagłówek „Podejście metodyczne”.

Proponowanym przez tego autora panaceum na obecną zapaść edukacji w wyniku spłaszczonej reformy z września 1999 roku byłoby wprowadzenie filozofii do liceum jako przedmiotu obowiązkowego. Przemawiają za tym następujące względy:

1. Filozofia z natury swojej przeciwstawia się sposobowi uczenia się opartego na zapamiętywaniu i testach, a tu potrzebne jest zrozumienie.
2. Przeciwdziała szufladkowaniu wiedzy, wskazując na związki między różnymi przedmiotami szkolnymi i dziedzinami nauki.
3. Nie ma jednej i ostatecznej filozofii. Filozofia wskazuje, że jest coś pomiędzy jedynie słusznym katechizmem a jedynie słusznym uznaniem wszystkich światopoglądów za równe.

¹⁵ J. Breczko, *O korzystnym wpływie filozofii na kondycję duchową społeczeństwa obywatelskiego*, w: *Edukacja na rozdrożu*, red. M. Szyszkowska, Białystok 2015.

4. Filozofia dotyczy spraw ważnych, sensu istnienia człowieka, ludzi i świata.
5. Uderza w płytki kosmopolityzm i ahistoryzm, a tym samym w tzw. poprawność polityczną i kulturę masową.
6. W ostatniej reformie postawiono na upowszechnienie wykształcenia średniego i wyższego, co wiąże się z obniżeniem jakości. Tym samym zaniedbano formowanie elit, podczas gdy filozofia pomogłaby kształtować elitę trwalszą, obudowaną wokół talentu, mądrościową.

W pośrednim wpływie na światopogląd we wszystkich jego znaczeniach wielką rolę odgrywa kultura. Pisze o tym specjalnie redaktor Stanisław Kunikowski w artykule pt. *Wartości kulturowe w kształtowaniu świadomości społecznej*. Współdecyduje ona o przyjęciu bądź odrzuceniu danego systemu wartości¹⁶.

W związku z ekspansją kultury popularnej w wyniku zniesienia cenzury i likwidacji państwowej kontroli mediów komunikacyjnych społeczeństwo polskie ulega teraz kosmopolityzacji, co grozi – przewiduje autor – utratą narodowej tożsamości, a tym samym jej przez wieki kulturowanych wartości kulturowych. Jakich? – autor nie wyjaśnia.

Dla kontrastu z pesymizmem poprzednika już sam tytuł artykułu – komunikatu profesora Andrzeja Baładynowicza *Ideal wolności i piękna w kreatywnej resocjalizacji skazanych*¹⁷ tłumaczy, dlaczego publikację tę uznałem za dotyczącą budowania światopoglądu i umieściłem pod symbolem „M”.

Swoje doniesienia podsumowuje autor następująco „Transgresja i rozwój przez zajęcia kulturo-techniczne w warunkach środowiska więziennego mogą mieć miejsce w kontekście pedagogicznym, jeżeli doprowadzają do jedności pomiędzy uczestnikami samymi zajęciami oraz rezultatami i posiadają wysoką wartość komunikatywną w atmosferze wolności bez okazywania władzy, przymusu lub groźby”. Dodam od siebie (RR): Pod warunkiem, że zajęcia te skupiają się obustronnie wokół świadomej realizacji konkretnego zadania.

Szeroki, a zarazem swoisty wymiar metodyczny znamionuje wszystkie wypowiedzi M. Szyszkowskiej. Wystarczy więc przytoczyć tutaj tylko kilka jej stanowczych twierdzeń i zaleceń, sformułowanych w *Nowych ideach w kształtowaniu świadomości jednostek*¹⁸:

¹⁶ S. Kunikowski, *Wartości kulturalne w kształtowaniu świadomości społecznej*, w: *Edukacja społeczeństwa w XXI wieku*, red. S. Kunikowska, A. Kryniecka-Pietrak, Warszawa 2009.

¹⁷ A. Baładynowicz, *Ideal wolności i piękna w kreatywnej socjalizacji skazanych*, w: *Dzisiejsze znaczenie ideałów*, red. W. Łysiak, Białystok 2015.

¹⁸ M. Szyszkowska, *Nowe idee w kształtowaniu świadomości jednostek*, w: *Edukacja społeczeństwa w XXI wieku*, dz. cyt.

- „Kształtowanie wielopoziomowe świadomości jednostek w duchu pluralizmu światopoglądowego powinno być podstawową troską procesów edukacyjnych”.
- „Niezmierne ważne jest także w procesie edukacji znaczenie filozofii”.
- „Edukacja wymaga zaszczepienia zarówno nowych ideałów, jak i powrotu do tradycji. Bowiem dawniej wiązano ściśle edukację z troską o kształtowanie charakteru. Nie mniej istotne jest wskazywanie na potrzebę rozwoju wyobraźni oraz uczuć”.

„Nową idą powinna stać się tolerancja dla wszelkich grup mniejszościowych... Trzeba się uczyć życzliwości wobec cudzego punktu widzenia. Zamiast «nawracać» na własne poglądy należy podejmować dyskusję. Granicą tolerancji ma być szacunek dla życia drugiego człowieka oraz nietolerancja dla nietolerancji”.

„Błędne są procesy przystosowawcze do niezadowolającej rzeczywistości empirycznej – zamiast wyrażania poprzez edukację czynnych postaw i budowy świata na miarę ideałów, czyli tęsknot człowieka”¹⁹.

Charakter metodyczny, ale zarazem systematyzujący, mają rozważania R. Radwiłowicza i schematy opracowane przez jego żonę. Przedstawiają one kolejne drogi, tory i poziomy kształtowania tolerancyjności i przechodzenia od nietolerancji do tolerancji. Pośrednio obrazują rozwój i rozwijanie szerszej struktury psychicznej, jaką jest światopogląd.

Trzy drogi kształtowania postawy tolerancji:

1. oddziaływanie na świadomość (intelekt),
2. organizowanie odpowiednich działań,
3. wpływanie na sferę uczuć.

Trzy tory w ramach oddziaływania na świadomość²⁰:

0. tor podający bezkonfliktowy (przedstawienie tylko jednego, pozytywnego stanowiska) – nieskuteczny,
1. tor podający, konfliktowy (zderzenie dwóch przeciwstawnych stanowisk z dowartościowaniem jednego z nich),
2. tor aktywizujący bezkonfliktowy,
3. tor aktywizujący konfliktowy – najbardziej skuteczny.

Trzy poziomy przechodzenia od nietolerancji do tolerancji:

1. naskórkowy (poprawnościowy),
2. poznawanie „inności”,
3. wszechstronne wychowanie.

¹⁹ M. Szyszkowska, *Człowiek uwikłany*, w: *Ideały jako drogowskazy*, Białystok 2014.

²⁰ R. Radwiłowicz, *O rozwoju i kształtowaniu światopoglądu*, Warszawa 1971.

Dokonany wgląd w wybrane publikacje uczestników antropologicznej szkoły filozofii prawa profesor Marii Szyszkowskiej pozwala skonstatować, że cytowani autorzy, biorąc ogólnie, nie tylko dostrzegają, ale doceniają wieloraką przydatność pojęcia światopoglądu, rozpatrywanego w różnych znaczeniach: filozoficznym i psychologicznym, a zwłaszcza pedagogicznym. To bezpośrednio. A pośrednio i mniej widocznie wykorzystują różne funkcje, pełnione przez światopogląd, choć tego akurat referat nie uwypuklił. Taką „funkcjonalną” analizę mógłby podpowiedzieć ów podany na wstępie wykaz różnych możliwych funkcji pełnionych przez światopogląd jako wyznacznik istotnych rozstrzygnięć jednostkowych i społecznych.

Wyjaśnię jeszcze, że w swoim komunikacie używałem wymiennie wyrażen „kształtowanie” lub „budowanie światopoglądu”. Jednakże uważam, iż „budowanie” zakłada coś więcej, bo również czynny i wzrastający współudział i uczestnictwo w tym procesie osoby adresata. Chodzi nam przecież o wielostronne zainteresowanie nowych pokoleń budowaniem własnego (oby niedogmatycznego) światopoglądu.

Bibliografia

- Bałandynowicz A., *Ideał wolności i piękna w kreatywnej socjalizacji skazanych*, w: *Dzisiejsze znaczenie ideałów*, red. W. Łysiak, Wydawnictwo KAW, Białystok 2015.
- Breczko J., *O korzystnym wpływie filozofii na kondycję duchową społeczeństwa obywatelskiego*, w: *Edukacja na rozdrożu*, red. M. Szyszkowska, Wydawnictwo KAW, Białystok 2015.
- Chapliń N., *Medytacja o stawaniu się człowiekiem*, w: *Edukacja na rozdrożu*, red. M. Szyszkowska, Wydawnictwo KAW, Białystok 2015.
- Kořakowski L., *Freedom, fame, lying, and betrayal*, Penguin Books, London 1984.
- Kozielecki J., *Koncepcja transgresyjna człowieka*, PWN, Warszawa 1987.
- Kunikowski S., *Wartości kulturalne w kształtowaniu świadomości społecznej*, w: *Edukacja społeczeństwa w XXI wieku*, red. S. Kunikowski, A. Kryniecka-Pietrak, Wydawnictwo tCHu, Warszawa 2009.
- Leleno-Czarnak M., *Nonkonformizm jako warunek trwania demokracji*, w: *Demokracja i jednostki nieprzeciętne*, red. M. Szyszkowska, T. Mędzelowski, Tarnów 2013.
- Mędzelowski T., *Ideał braterstwa ludzkości w wybranych poglądach religijnych*. *Dzisiejsze znaczenie ideałów*, red. A. Kryniecka. Wyd. KAW, Białystok 2015.
- Pomykało W., Światopogląd i ideologia. Hasło w: *Encyklopedia Psychologii*, red. W. Szewczuk, Fundacja Innowacja, Warszawa 1998.
- Radwiłowicz R., *Kształtowanie tolerancji*, w: *Pokój i demokracja*, red. M. Szyszkowska, Wydawnictwo tCHu, Warszawa 2009.

- Radwiłowicz R., *Marii Szyszkowskiej filozofia podnosząca (szkie)*, „Nauczyciel i Szkoła” 2012, nr 1.
- Radwiłowicz R., *O rozwoju i kształtowaniu światopoglądu*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1971.
- Radwiłowiczowie M. i R., *Nietolerancja w oczach studentek pedagogiki*, „Nauczyciel i Szkoła” 2013, nr 2.
- Szyszkowska M., *Etyka*, Wyd. KAW, Białystok 2010.
- Szyszkowska M., *Człowiek uwikłany*, w: *Idealy jako drogowaskazy*, Wyd. KAW, Białystok 2014.
- Szyszkowska M., *Nowe idee w kształtowaniu świadomości jednostek*, w: *Edukacja społeczeństwa w XXI wieku*, red. S. Kunikowski, A. Kryniecka-Pietrak, Wydawnictwo tCHu, Warszawa 2009.
- Szyszkowska M., *Odcienie codzienności*, Wyd. KAW, Białystok 2009.
- Zachariasz A., *Filozofia i myślenie religijne*, w: *Nieprzeciętność. Dylemat wolności*, red. M. Szyszkowska, A. Rossmannith. Wyd. tCHu, Warszawa 2013.
- Ziemski A., *Idealy współczesnej lewicy*, w: *Dzisiejsze znaczenie idealów*, red. A. Kryniecka, Wyd. KAW, Białystok 2015.